Філософські студії

Сергій ТАРАДАЙКО

Сфайрос

Тіло без органів – це яйце...
Ж.Дельоз, Ф.Гваттарі. Анти-Едіп: Капіталізм і шизофренія

Давньогрецькою слово означає щось округле й колоподібне, власне, кулю. Зрозуміло, що звідси «сфера». До класичної філософії це слово потрапило з Емпедоклом, який саме подібним чином уявляв собі загальну світобудову. В одному з найвідоміших уривків отой «сфайрос» описано так:

Адже просто зі спини не ростуть його руки гілками,
Навіть ніг, і колін, і частин дітородних немає...
Це Сфайрос. Усебічно самому собі дорівнявся[1].

Не можна не помітити, що, зображуючи «сфайрос», Емпедокл якнайперше каже про тіло. Це й не дивно, бо в античному сприйнятті саме тіло було мірилом усіх уявлень. Але дивним є дещо інше: цю тілесність осмислено тут у «від'ємному», так би мовити, розумінні (тобто буквально «від'ємному»). Береться звичайне тіло, і від нього відтинають усе «зайве». Якщо добре придивитися, то фрагмент із Емпедокла розкладається на дві різні частини. Спочатку природу «сфайроса» визначають у звичний для грека спосіб – виходячи саме з тіла. Та це визначення виявляється, по суті, неґативним. Тоді пробують якось інакше – відшукати природу «сфайроса» безпосередньо в ньому самому. Так і народжується ця ознака: бути рівним самому собі. Безсумнівно, тут одразу вже відчуваються математичні й умоглядні мотиви. Зразу згадуємо, приміром, оте визначення кулі, де кожна точка поверхні рівновіддалена від центра. Таким чином, якщо спершу той «сфайрос» уявляють собі

[1] *Фрагменты* ранних греческих философов. Часть I. – М.: Наука, 1989. – С. 351.

тілесно (хоча й суто неґативно), то надалі його зображують умоглядно, проте роблять самодостатнім, – усього трьома рядками викладається вся програма розвитку філософії.

Не дивно, що таке саме бачення світу ми знаходимо й у Платона. Приміром, у «Тімеї», де сказано, що творець «шляхом обертання округлив космос до стану сфери, поверхня якої однаково відступає від центра...»[2]. Треба зазначити: в оригінальному тексті Платона маємо слово, або «сфероподібний». Тобто «сфайрос» неначе з'єднується з «ейдосом», «образом» (а це суть усього Платона!), чим і підтверджує свою ідеальність. Очевидно, все чудово та врівноважено, і звичайно, про відсічені кінцівки можна забути.

Та забути це не вдається. Бо, згадавши про сферичну будову космосу, Платон аж занадто детально роз'яснює, чому «сфера» не має ніяких органів. Адже «космос не мав жодної потреби ні в очах, ні у слухові, бо за межами його не залишилось нічого такого, що можна було побачити чи почути»... Більше того: «Так само йому не було потреби в якомусь органі, завдячуючи якому він отримував би їжу чи вивергав би назовні вже перетравлену»... Нарешті, черга доходить і до кінцівок. «Щодо рук, то не було ніякої потреби щось ними брати чи від когось оборонятись», і творець визнав це зайвим – «приєднувати їх до тіла, так само як і ноги чи інший засіб для ходьби»[3].

Певне, зразу впадає в око, що зображення тої «сфери» знову залежне від образу тіла (хай навіть у знов-таки неґативному розумінні). Більше того, складається таке враження, що Платон аж надто зацікавлений у проблемі відсутніх «органів» і неначе виправдовується. Чи не свідчить це про суттєві, ніби приховані мотиви? Коли згадувати джерела, де б ішлося про відсутність якихось органів, то найперше, звісно ж, пригадується «Теогонія» Гесіода. Коли Кронос відтинає батькові член. У перекладі І.Франка:

Мужеський член відчахнув і шпурнув геть далеко за себе[4].

Зазвичай у переказах тих подій розглядають усі обставини. Що тут ішлося про помсту. Що зроблено це було за підказки власної матері. Що, звичайно, мова про міф. Адже батько – це Уран, або Небо, ну а мати, звісно, – Гея, Земля... Тільки всі ці відомості нічогісінько нам не пояснюють. І чи можна взагалі таке пояснити? Дії Кроноса бентежать і Платона, бо, приміром, у «Державі», міркуючи про виховання, він засуджує ті мотиви міфології, що суперечать уявленню про належну поведінку. Й особливо неприйнятним йому здається отой міф у переказі Гесіода. Звично стриманий і врівноважений, Платон помітно нервує, він обурений! І визначає цей сюжет як «найбільшу брехню». Причому далі каже таке: «навіть якби це була правда... – найкраще було б

[2] *Платон.* Диалоги. Книга вторая. – М.: Эксмо, 2008. – С. 473.
[3] Там само. – С. 473 – 474.
[4] *Франко І.* Зібрання творів у 50 т. – Т. 8. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 319.

промовчати...»[5] Таким чином, ота подія ніби виштовхується у підсвідомість. А відтак уже зрозуміло, чому, зображуючи «сферу», Платон і справді так детально розповідає про відсутність якихось «органів». І постійно повторює, що мати їх не було жодної потреби. Щоб ніхто не подумав погане.

Якби справа стосувалася лише грецької давнини, то на цьому вже можна було б і завершити. Проте «сфайрос» не загубився в історії, бо надалі став одним із визначальних образів Заходу. Ми й сьогодні впізнаємо його, приміром, у сучасній «глобалізації» (від латинського globus, отже, «куля»). Прикметно, що й мотиви відсутніх «органів» є так само відчутними дотепер; адже маємо пригадати і «страх кастрації» (З.Фройд), і «тіло без органів» (Ж.Дельоз і Ф.Гваттарі). Правда, зараз ідею сфери з якимись органами тіла вже не пов'язують. А дарма.

Коли глянути на вчинок отого Кроноса, так би мовити, відсторонено, можна спробувати його, зрештою, зрозуміти. Що саме було суттю відтятого тоді органа? Звичайно, продовження роду. Тож, учинивши подібну справу, син Урана, можна сказати, – перерубує свій родо-від і від-сікає себе від роду. На прикладі цього вчинку давні греки знаходили ще небачену, цілковито нову можливість. Адже всі давні люди, власне, тим і вирізнялися, що діяли традиційно, просто кажучи, за звичаями батьків. Але зараз відбувається щось немислиме. Бо відкинуто («...і шпурнув геть далеко за себе») саму суть отого батьківського начала. Після цього – вже неможливо вважати звичай абсолютним і непорушним; отже, можна ризикнути діяти вільно, на свій особистий розсуд. Але варто наголосити: саме звідси виникає вся теперішня, власне, західна цивілізація, бо тримається вона, звісно ж, – на незалежній людській особистості.

Наївно було б казати, ніби саме згаданий міф і спричинив такі зміни. Вони сталися за часів античного поліса, коли вільні співгромадяни вже самі, причому зважено й усвідомлено, – вирішували всі питання своєї громади. Певне, протягом цих обговорень, може, вперше й відкрилася продуктивність отої власної точки зору. Недаремно тут виникає невідоме ще спрямування людської думки: «Пізнай самого себе!» Зауважимо, що йдеться не про якусь інтелектуальну дивину, а про спосіб самого життя. Ці мотиви досліджує пізній Фуко, називаючи їх «практикою» чи навіть «культурою» самого себе. Самі греки називали це «турботою про себе». Зрозуміло, «завдання не в тому, щоб облишити всі заняття, цілковито присвятивши себе турботі про себе, та за поточними справами треба постійно пам'ятати про головну свою мету, тягнутися до себе, шукати себе й співвідноситися з собою»[6].

Неважко, певне, помітити, що таке зосередження на собі не може вважатися суто грецьким. Усвідомлення самого себе стає ніби передумовою чи, скажімо, «точкою відліку» для західного світобачення в цілому. Взяти декартівське ego cogito чи гусерлівську феноменологію. Та походило це найперше саме з античного поліса, де люди відчули важливість отої власної,

---

[5] *Платон.* Держава. – К.: Основи, 2005. – С. 64.

[6] *Фуко М.* История сексуальности - III: Забота о себе. – К.; М., 1998. – С. 73.

незалежної точки зору. Незалежність як така стає для греків якнайвищою життєвою цінністю. При цьому виявляється вона не тільки у політичних або громадських стосунках, а й у способі, власне, мислення. Чому той-таки Платон якнайвище поставив «ейдоси», ідеальні зразки речей? Головні його мотиви добре відомі й прокоментовані, але зараз треба відзначити ще й таке: на відміну від тілесності та речей, дуже залежних від якихось обставин, – ідеальні зразки речей принаймні мисляться досить окремо й самодостатньо. Цікаво, що найвища сфера буття була визначена Платоном як «прекрасне саме по собі і добре саме по собі»[7]. У звичному зараз «авто-», може, найглибша прикмета Заходу, – згадаймо хоча б «авто-мобіль», отже, «те, що рухається саме по собі».

Треба визнати, що подібна будова мислення стає сутністю класичної філософії. «Під субстанцією, – наголошує Спіноза, – я розумію те, що існує саме по собі і представлене самим собою»[8]. Це, можливо, здається дивним, але й тут виринає «сфайрос», адже йдеться про щось окреме й самодостатнє, тобто визначене самим собою. Саме так, як ота сфера, що збудована лише своїм власним радіусом зі свого власного центра. У такий самий спосіб утворювалась і геґелівська «тотожність», і «причина самої себе» (causa sui) вже згаданого Спінози. Та, зрештою, з'ясувалося, що трималася ця схема, власне кажучи, ні на чому. На простому, колоподібному самовизначенні.

Насправді така логіка самопідтвердження була взятою з усвідомлення людиною самої себе. Та раніше, за доби класичної думки, це «впізнання» себе самого здавалося найпростішим і знов-таки (само)зрозумілим. Але нині добре відомо: тут відбувається дещо глибше, ніж оте самопідтвердження. Найперше ми відчуваємо не якусь там абстрактну самототожність, а сигнали й подразнення свого тіла. І тільки завдяки їм усвідомлюємо самих себе. Проте варто лише згадати про тіло, як одразу пригадується, звідки саме з'явився «сфайрос», адже все починалося саме з тіла, – в емпедоклівському чи платонівському варіанті. Більше того, тоді потрібно пригадувати і тему відсутніх органів. Адже «сфайрос» утворився саме так.

І коли вже теперішня філософія ніби наново відкриває це диваць ке «тіло без органів», тут немає нічого дивного. Бо саме з такого тіла виникала західна думка, саме так утворився «сфайрос». Отже, перше застосування цього поняття («тіло без органів») пов'язують, як відомо, з Антоненом Арто. Й посилаються на радіопостановку «Покінчити з Божим Судом» (1947), зокрема, на таке:

Надавши йому тіло без органів,
можна звільнити його від усіх автоматичних реакцій
і повернути йому істинну свободу[9].

---

[7] *Платон.* Держава... С. 203.

[8] *Спиноза Б.* Избранные произведения: в 2 т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – С. 361.

[9] *Antonin Artaud.* "To Have Done with the Judgment of God" in Antonin Artaud: Selected.

Сама згадка про Арто чи не відразу налаштовує на щось незвичне й несподіване, недаремно його сприймають як одного з найгостріших критиків західної культури. Крім того, наведені тут рядки були написані під кінець його життя. Вже тоді, коли численні негаразди поєднались із психічною хворобою й наркотичною залежністю. Це, напевне, викликає таке враження, ніби все, що казав Арто, несумісне з узвичаєними на Заході уявленнями. Насправді це не так, і його можна вважати, – звісно ж, у певному розумінні – чи не зразковим європейцем. Адже навіть оті психічні відхилення можна сприймати без упередження. Згадаймо: сучасне мислення привчило нас розглядати ці відхилення не відносно певної «норми», а як засоби зазирнути до глибин людського буття. Взяти, приміром, «невроз», як у З.Фройда, чи, скажімо, «шизофренію» у Ж.Дельоза і Ф.Ґваттарі.

До того ж варто згадати, що Арто завжди цікавився міфом. І тепер, відійшовши від практичної діяльності, він осмислює наче міф – самого себе. Цілком подібно до Ніцше, що називав себе Розп'ятим, – Арто вважає себе Христом. Або, скажімо, складає собі таку епітафію:

Я, Антонен Арто, свій же син,
свій батько, своя мати
і я сам...[10]

Але це вже дещо знайоме. Хоч-не-хоч, але маємо пригадати отого Кроноса, що перерубує родовід. Отож Арто ніби відтворює стародавній античний міф, який, по суті, й народжував індивіда. Певне, точніше про це не скажеш. Людина, що вже не хоче визнавати цінності роду, – визначає себе при цьому як свого ж сина, свого батька і свою матір. Ясна річ, ідеться про ту ж таки логіку самопородження. Це «сфайрос» у найчистішому вигляді.

Та ще цікавішим є поєднання цієї логіки з її власними, прадавніми передумовами – запереченням отих «органів». Як відомо, в Арто настійливо зустрічається дуже дивний, здається, мотив: якась огида до певних органів свого тіла. Щонайперше мова про випорожнення і статеве спілкування. Пояснити це нескладно, адже йдеться про події, де зрозуміло, що – за самою своєю суттю – тіло пов'язане з чимось «іншим». І коли вже користуватись отою логікою самототожності, цих органів свого тіла треба «позбутись». Отже, поява «тіла без органів» аж ніяк не була випадковою.

Спочатку може здаватися, ніби це бачення тіла народилось у справді хворій уяві. Та варто лишень уважно придивитись, як помітимо дещо дивне. Виявляється, що й сучасний, отже, звичний образ тілесності, безсумнівно, дуже нагадує це, здавалося б, умоглядне «тіло без органів». І справа тут, очевидно, в уявленні про людину як індивіда. Зрозуміло, що її тіло так само буде сприйматись як окреме й

[10] *Antonin Artaud.* "Here Lies" in Antonin Artaud: Selected Writings, p. 540.

самодостатнє. Дуже важливі спостереження щодо цього ми знаходимо в Бахтіна, який описує новочасне бачення тіла. Воно «...самотнє, одне, відокремлене від інших тіл, закрите. Тож усуваються всі ознаки його недостиглості, зростання і розмноження. Прибираються всі його виступи й відгалуження, вирівнюються всі випуклості (що мають значення нових пагонів, брунькування), закриваються всі отвори»[11]. Звісно, мова саме про органи. Причому, на додачу до «прибирання відгалужень», «закриваються» й усі «отвори», адже: «Орган завжди функціонує як отвір»[12]. Уявити це доволі просто, бо лише крізь отой «отвір» можна потрапити досередини чи, навпаки, вийти назовні. За допомоги чи завдяки, приміром, «отвору народження»[13]. Не варто говорити, що ця сфера справді «закрита», тому тема «тіла без органів» є не такою вже й екзотичною.

Та справа тут, очевидно, значно глибша, ніж у зовнішньому вигляді. Треба визнати, ці мотиви з'явилися біля витоків європейського світобачення й, хоч яким це здається дивним, але великою мірою визначили й будову самого мислення. Можливо, подібне твердження виглядає трохи сумнівним. Але згадаймо про велику (в обох значеннях цього слова) двотомну працю Ж.Дельоза й Ф.Ґваттарі «Капіталізм і шизофренія».

Ці книжки були, як відомо, чи не найбільшою подією для філософії кінця XX століття. Так ось, основним, або навіть і стрижневим, у цьому творі стало поняття «тіла без органів». Але, звісно, слід уточнити, що насправді – це «зовсім не поняття, не концепт, а, радше, практика, сукупність практик»[14]. У саме такому напрямку розгортається все дослідження. Бо мова про дещо доволі звичне, ніби взяте з нашого досвіду, переважно чуттєвого, тож засоби для висловлювання тут і справді здаються досить умовними. Певне, перше, що вражає у цьому творі, – доволі дивна термінологія. Бо всі ті поняття запозичені де завгодно, тільки не з філософії, – політика, техніка, психіатрія, економіка, логіка, історія, біологія, фізика... Перелік можна продовжити значно далі. Це, звісно ж, ускладнює розуміння, бо читач не може второпати, про що, власне, йдеться й насамперед – як усе це звести докупи. Тут одразу вже проглядає ключова тема роботи, тобто тема «шизофренії».

Хоча з нею також непросто, бо ми звикли до «поганого» сприйняття цього слова, звикли бачити в ньому хворобу, гірше того, – загрозу вилучення з нормального життя. Зовсім інше бачення тут. Адже Ж.Дельоз і Ф.Ґваттарі розглядають не стільки хворобу (хоч ідеться і про неї), скільки таке собі «шизоїдне» начало. Та ще й оцінюють його дуже схвально. Для пояснення нагадаймо, що ці праці були написані після паризьких подій 1968 року й

---

[11] *Бахтин М.М.* Собрание сочинений. Т.4(2): Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Языки славянских культур, 2010. – С. 39.

[12] Там само.

[13] *Дерида Ж.* Письмо та відмінність. – К.: Основи, 2004. – С. 378.

[14] Дерида Ж. Письмо та відмінність. – К.: Основи, 2004. – С. 365.

надихалися тими настроями. Тож, за своєю революційністю, вони впритул наближаються до написаного Марксом або Ніцше. Це, може, найглибша критика Заходу. Починаючи з домінуючих уявлень (і зокрема, психоаналізу), до самої побудови тої західної цивілізації з її раціоналізмом і порядком. Якнайкраще це висловлює відомий, але дотепно перетлумачений афоризм. Отже: «Не сон розуму народжує чудовиськ, а, радше, пильна раціональність, яка страждає на безсоння»[15].

Постає, проте, запитання: з якої саме точки зору можлива критика раціональності? Не з позицій же чергової «концепції», тобто знову ж таки... раціональності! Тож єдино послідовним у цьому випадку стає справді – безумство: без-ум, без-ум-ство. На відміну від раціональності, воно не може відбуватися само собою і потребує суб'єкта. Тому Дельоз і Ґваттарі ніби вимушені вводити доволі дивний персонаж, а саме «шизіка» (le schizo). Зрозуміло, це та сама точка зору, з якої (звісно, досить умовно) й будується їхнє бачення.

Звичайно, все це справді здається дивним. Особливо для серйозного філософського дослідження. Втім, і тут, якщо добре придивитись, існує дуже давня традиція, вона йде від «простакуватого» Сократа, що ніби нітиться перед «ученістю» софістів. Окрім того, відзначимо й християнську недовіру до «книжників і фарисеїв», а тому і тему повернення до життєвої простоти. Це, напевне, ще й «простак» (idiota) Миколи Кузанського. Тобто сумніви щодо цінності «книжкового» типу мудрості були для Заходу дуже звичними. Втім, одна справа, відкинути все «вчене» й «наукоподібне», зовсім інша, – знайти підґрунтя нового бачення.

Для Дельоза та Ґваттарі цим підґрунтям є саме «тіло без органів». Усвідомити, про що йдеться, власне кажучи, дуже непросто, і головне тут – не намагатись уявляти собі це тіло чи давати йому «визначення». Це може бути все що завгодно. Характерно, що таке тлумачення тіла – за словами самих авторів – зародилося ще в античності, ще у стоїків. Адже ті й надали слову тіло «найбільше розширення», тобто почули в ньому «будь-який оформлений зміст[16]. І повторюємо – це не дивно, бо в античності саме тіло було «мірою всіх речей». Але зараз ідеться про новітнє «тіло без органів». Якнайперше можна сприймати його як певну поверхню, щось, на чому можемо класти, пересувати, позначати будь-які речі. Тобто мало б існувати щось таке, на чому все це тримається й відбувається, – пригадаймо слова «під-става», «під-ґрунтя», «під-мет», або російське под-лежащее. До речі, латиною – це substantia. Дельоз і Ґваттарі не приховують: оті начебто незбагненні «тіла без органів» (або ТбО) надто подібні... до спінозівської субстанції, «...всі ТбО віддають належне Спінозі»[17].

Тут одразу треба відзначити, що навіть у рішучій критиці Заходу Дельоз і Ґваттарі не полишають оте підґрунтя, власне, західного мислення. Ми бачили: ключова його прикмета – це логіка само-

---

[15] Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. – С. 249.

[16] Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато... С. 143.

[17] Там же. С. 272.

породження. Десь так, як і субстанція, «тіло без органів відтворює само себе...», таким чином, «...воно свідчить про своє самовиробництво, про своє самопородження». Певне, можна не роз'яснювати: це «сфайрос». Адже, ніби на підтвердження, Дельоз і Ґваттарі називають оте «тіло без органів» яйцем. «ТбО – це яйце. ...Яйце – це ТбО». Зрозуміло, що, з одного боку, – це давній символ життя. Проте, з іншого, – почуття чогось окремого, закритого й самодостатнього. Насправді мотив «яйця» ніби нагадує про цілком індивідуальні витоки «сфайроса». Так само й «тіло без органів» є, по суті, відображенням індивіда (власне кажучи, це підтверджує сама згадка про тілесність). Отже, йдеться про своєрідну проекцію свого тіла (з відчуттям його нібито самодостатності) на сприймання чого завгодно. Від окремих речей до підґрунтя цілих епох. Очевидно, це той-таки «сфайрос», який визначив усе західне світобачення, починаючи ще з античності.

Сьогодні, за доби великої кризи, переосмислення звичних уявлень є нагальною необхідністю, бо логіка самодостатності вже не просто відходить, але й створює небезпеку. Що дає нам дослідження «сфайроса» й розуміння його тілесного походження? По-перше, тут одразу має постати запитання. Коли форма нашої думки народилася саме з тіла, причому тіла з відсіченими кінцівками, то, бува, чи не відсічене щось потрібне й від самого нашого мислення? Ба більше, чи багато ми намислимо, застосовуючи те мислення? По-друге, «тіло без органів» уже саме собою підказує, де шукати майбутню, вже не замкнену на себе форму. Власне кажучи, те, що тіло стає зразком утворення думки, не викликає заперечень. Адже саме завдяки тілу ми й потрапляємо в цей світ. Інша справа, що славетне «тіло без органів» аж ніяк не може вважатися за природне. Кожний орган є не просто дуже важливим, але й, по суті, – визначає саму природу тілесності. «Без органів» жодне «тіло» не спроможне виконувати свої суто тілесні функції. Тому найперше можна визначити «тіло» як наявність якихось органів. Але дія кожного з них саме в тому і полягає, щоб стосуватися чогось іншого, насамперед якогось іншого тіла. Це, звичайно, відразу змінює сприйняття самої тілесності. Виявляється, треба казати не про класичне закрите «тіло», що від-особлене й від-сторонене від інших, а про постійну взаємодію між тілами, про справді «двотіле тіло», коли згадувати Бахтіна.

Тож уявімо собі, що це бачення тіла (десь так, як і колись античний «сфайрос») утворило дієву «схему» нашої думки. Тоді місце самодостатності й від-особлення посяде логіка пов'язаності, взаємності й багатоманітності, така потрібна саме сьогодні.

м. Запоріжжя, літо 2011 р.